

Pokorný, Milan

Češi a Slováci ve středoevropských souřadnicích : dějiny a jejich literární reflexe

In: *Myšlenkové toposy literatury v česko-slovenských souvislostech : (minulost a současnost)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenková, Anna (editor). Vydání první Brno: Tribun EU, 2014, pp. 7-17

ISBN 978-80-263-0738-9

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.81546>

Access Date: 12. 03. 2025

Version: 20250223

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ČEŠI A SLOVÁCI VE STŘEDOEVROPSKÝCH SOUŘADNICÍCH. DĚJINY A JEJICH LITERÁRNÍ REFLEXE

Milan Pokorný (Praha)

Klíčová slova

střední Evropa, univerzalizmus, autonomismus, mesianismus, kulturní střety, topos hranice jako pásma proměny a jistoty

Abstrakt

Vztah české a slovenské literatury je determinován prostorem střední Evropy, jenž je charakterizován protiklady zemské a jazykové příslušnosti, autonomismu a univerzalizmu atd. Každé z národních společenství „čte“ svou minulost prostřednictvím tří syžetových schémat: mise (univerzalizmu a mesianismu), vzdoru (autonomismu) a trvání (příběh viděný „zdola“). Tyto příběhy si vzájemně odporují. Tento nekompatibilní způsob čtení historie je pro střední Evropu příznačný. Středoevropská kultura v důsledku toho je jak kulturou harmonického soužití, tak kulturou střetů, kulturou dramatického překrývání a přisvojování si vrstev paměti.

Key words

Central Europe, universalism, autonomism, messianism, cultural conflicts, topos borders as areas of change and certainty

Abstract

The relationship between Czech and Slovak literature is determined by the space of Central Europe, which is characterized by contrasts of provincial and language affiliation, autonomism and universalism etc. Each national community „reads“ its history through three sujet schemes: mission (universalism and messianism), defiance (autonomism) and duration (a story seen „from below“). These stories are in an opposition. This incompatible

way of reading the history is characteristic for Central Europe. Consequently, the culture of Central Europe is both, culture of harmonious coexistence and culture of conflicts, the same as both, culture of dramatic overlapping and usurpating layers of memory.

Uvažování o vztazích Čechů a Slováků, jejich národních zájmů, kultur, literatur je nedílnou součástí širších debat o identitě národů v prostoru střední Evropy. Česko-slovenské vztahy lze v tomto pohledu vnímat jako lineární souslednost historických jevů, poskytující oporu při vyvozování kauzálních řetězců. Ale lze na ně nahlížet také jako na vícerozměrnou strukturu, v níž jednotlivé vrstvy vytvářejí různá spojení podle toho, pod jakým úhlem je pozorujeme. Samotné vymezení pojmu „češství“, „slovenskost“, stejně jako „rakušanství“ apod. v sobě obsahuje odkazy na proměny příslušných paradigmat. V zásadě se v tomto areálu pracuje s funkčními binárními protiklady: jedním z nich je zemská a jazyková příslušnost (v českém kontextu jde o pojmy böhmisch – tschechisch), dalším pak je autonomismus a univerzalismus, resp. partikularismus a federalismus. Analýza proměn těchto binárních opozit v konkrétních historických souvislostech poskytuje východisko k porozumění vzájemně spjatým i nespojitým příběhům.

Každý z takových příběhů má uzlové body, v nichž se střetává synchronní a diachronní pojetí historických dějů. Patří k nim například názvy měst, přičemž každé z těchto jmen je přiřazeno jinému příběhu. Je tomu tak v případě Bratislavy (Poszony, Pressburg), Lublaně (Laibach) nebo Záhřebu (Agram), ale také třeba Pilišské Čaby (Piliscsaba). Každý z oněch příběhů znamená jiné čtení dějin, jež jsou v nich odlišně, často protikladně stratifikovány. Každý má své hrdiny, chvíle slávy i ponížení – problém je, že tyto příběhy si vzájemně odporují. Tento nekompatibilní způsob čtení historie je pro střední Evropu příznačný.

Claudio Magris si tohoto faktoru všímá ve své knize *Dunaj*, když pomocí konfrontace jmen hlavního města Slovenska tuto plasticitu historických vrstev esejisticky pojmenovává. Činí tak prostřednic-

tvím intuitivní dětské hry, stanovící hierarchii názvů města v závislosti na historickém údělu národů, metonymicky zastoupených příslušným jménem: „*Instinktivní oslavování velkých a mocných kultur vytvářejících velké dějiny, jako byla německá, romantický obdiv k rytířským a dobrodružným činům vzpurných národů, jako jsou Maďaři, anebo sympatie k tomu, co je v menšině a skryto, k malým národům, jako je slovenský, které dlouho zůstávají trpělivou a nenápadnou vrstvou, pokornou a plodnou zemí, čekající celé věky na dobu svého rozkvetu.*“¹

Vrátíme-li se k česko-slovenským vztahům, první takto pojaté syžetové schéma je příběhem „mise“ – příběhem univerzalizmu a mesianismu: v české verzi příběhem vyzařování náboženských, kulturních, ekonomických revizí: příběhem bratříků bohemizujících a evangelizujících slovenský region, příběhem jedné knihy – *Bible kralické*, příběhem slovakofilských fantazií i Masarykova realismu, zprostředkování kulturních hodnot v druhé polovině 19. století a v meziválečném období. Ve slovenské verzi takto čteme příběh slovanského mesianismu v podání štúrovském (transformujícím vlivy hegelovsko-herderovské) a hurbanovském (syntetizujícím štúrovskou filozofii dějin s dobovým rusofilstvím a odmítáním úpadkové západní kultury).

Druhý syžetový rámec svírá příběh vzdoru: ideově, nábožensky, národnostně a koneckonců vždy i ekonomicky motivovaného odporu husitů, předbělohorských reformačních českých intelektuálů a šlechticů, českých i slovenských obrozenců, romantických buřičů Máchy a Janka Krále, revolucionářů roku 1848, národovců od druhé poloviny 19. století až po závěr století minulého, zakladatelů československého státu, komunistů, antifašistů, antikomunistů, disidentů.

Konečně třetím syžetovým vzorcem je étos kontinuity, příběh viděný „zdola“, z perspektivy oráče a včelaře, koncepce „tisíciletých včel“ probouzejících se z dlouhého spánku v případě Čechů až počátkem 19. století a Slováků ještě o něco později. Ten je utvářen velkými jmény slovenské literatury – Kukučínem, Urbanem, Cígerem-Hronským, Švantnerem, Bednářem, Jarošem, esejistou Miná-

¹ Magris, Claudio: *Dunaj*. Praha: Odeon 1992, s. 224.

čem, Šikulou. V české literární tradici je „*pohľad nehrdinských, malých ľudí na veľkú epochu, presun ľažjška diania i románového deja*“² často epicky konkretizován v neskrývaných sympatiích outsiderům společenského pohybu, v oslavě plebejství, v monumentalizaci (ale také karnevalizaci) všednosti, v synkretické podobě amalgámu hospodských historek i dalších projevů lidové slovesnosti, ať už jde o Haškova *Švejka*, Čapkovy, Poláčkovy, Hrabalovy nebo Haklovy hrdiny.

Při pohledu na tyto příběhy, vzájemně se proplétající a střídavě vystupující na povrch jako vývěry ponorné řeky, jsou patrné metodologické limity každé kategorizace, jež spoutává historické děje, v daném případě rozděluje národy na „aktivní“ – hybatele, zákonodárné, a „pasivní“ – předměty manipulace, příjemce vlivů. Středoevropské národy jsou tím i oním, v závislosti na konkrétním dějinném kontextu, a středoevropská kultura v důsledku toho je jak kulturou harmonického soužití, tak kulturou střetů, kulturou dramatického překrývání a přisvojování si vrstev paměti. To je koneckonců předmětem zájmu esejistiky i beletrie, v jejímž centru jsou vztahy jednotlivých způsobů čtení dějin a rozumění jim, kdy jsou rehabilitovány – esteticky zhodnoceny – dříve ostrakizované, marginalizované příběhové typy na úkor těch, jež byly dříve dominantní. To platí jak pro proměnu epického kánonu přiřazeného v českém a slovenském kontextu k „čtení“ meziválečné republiky, Slovenského národního povstání nebo období normalizace, tak například pro proměnu kánonu přiřazeného v Rakousku k „čtení“ vztahu domácí kultury ke kultuře německé. Tato vícepříběhovitost je znakem trvalé nestability v neprospěch konkrétních prvků systému, ale zároveň vnitřní rovnováhy celku.

Tato nejistota, nesamozřejmost se projevuje i v pohybu dějin jednotlivých zemí v rámci domácí národní historiografie včetně historiografie literární. Provizornost, neukončenost, prozatímnost, odkazující kamsi mimo prožívanou realitu, patrná v příhodách a zkušenostech René mládenca i Švejka, je přítomná ve čtení dějin jednotlivých národů i střední Evropy a stejně tak v profánních jevech a aktech kaž-

² Števček, Ján.: *Súčasný slovenský román*. Bratislava: Tatran 1987, s. 168.

dodenní všednosti. Nejen veřejné, ale i pracovní či soukromé prostory mají často charakter provizoria, jako by odkazovaly k dočasnosti daného stavu, k očekávání změny. Vždy znovu jsou jisté konflikty, příběhy svrženy a nahrazeny novými, jež mají v dané chvíli punc definitivnosti – ale jen do té doby, než jsou nahrazeny novými definitivními dějinami. Tento princip přítomný v názvech měst či ulic i v přepólování příběhových schémat se opakuje v mnoha dalších souvislostech, například v nesamozřejmosti vnímání prostoru, který střeoevropské národy pokládají za svůj domov. Každá z národních literatur se s tím vypořádává po svém. Obecně lze hovořit o „literární kolonizaci“ hraničních prostorů, o znakovém sjednocení těchto nejednoznačných prostorů s toposem obecně přijímaným v dané národní komunitě. S tím souvisí obtížnost nalézt a definovat hranice: schopnost vymezit vlastní prostor je zde schopností trvat na vlastní verzi příběhu, ale ve střední Evropě nelze vymezit hranice bez toho, aby tím nebyly dotčeny hranice druhých. Příběhy jsou kladeny přes sebe, jeden přes druhý, takže každý z nich je zároveň i příběhem někoho jiného.

Potřeba stabilních hranic a obtíže provázející dosažení této stability jsou zdrojem mnoha „zákonodárných“ příběhů, v nichž hraje roli nejen střed, mytologické těžiště, ať už je jím středočeský prostor mezi Řípem a Vyšehradem, nebo oblast Tater, ale též okraj, nabývající pro národní společenství mimořádné důležitosti. Příkladem překrývání jednotlivých kulturních vrstev může být bohemizace prostoru obývaného po staletí českým i německým obyvatelstvem. Tak byl v české literatuře od 40. let 19. století postupně do českého národního povědomí implementován literární obraz Českého Krumlova³. Českokrumlovský region byl do roku 1945 převážně německý se všemi důsledky pro literární a kulturní život: byl vřazen do kontextu německy psané literatury (Český Krumlov byl jedním z kulturních center německého šumavského prostoru), ale zároveň byl topogra-

³ Putna, Martin C.: *Český Krumlov v novodobé české literatuře*. In: *Český Krumlov. Od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví*. České Budějovice: Národní památkový ústav 2010, s. 913–930.

ficky vnímán nikoli jako „deutsch“, nýbrž „böhmisch“. Pro Čechy i Němce byl městem na hranici dvou světů ve smyslu etnickém i kulturním. S postupující českou národní emancipací byl tento region postupně přivlastňován českou literární tradicí jako ztělesnění historicko-romantického snu o dávném etnicky českém prostoru. V daném případě nešlo při překrývání vrstev paměti o sémantické přepólování na ose dobro – zlo jako v mnoha jiných případech, literární tvorba českých autorů „německou stopu“ – německy mluvící město i zámek obývaný německými Eggenbergy a Schwarzenbergy – tematicky vytěsnila a motivicky propojila Český Krumlov téměř výhradně s českými Rožmberky.

Základní dvě varianty naznačeného procesu lze ve shodě s autorem citované studie demonstrovat na příkladě historických románů, esteticky zhodnocujících polaritu vztahu k „české variantě“ krumlovského toposu. Alois Jirásek (*Mezi proudy*, 1891; *Proti všem*, 1894) typizuje téma „zlý Rožmberk“ a ladění heroické (v dobách husitských se Rožmberkové Jindřich III. a Oldřich II. stavějí proti táboritům, jsou součástí mohutného zápasu o charakter českého národa, kdy pravda je na straně jejich odpůrců). Václav Beneš Třebízský (*V podvečer pětileté rúže*, 1885) epicky konkretizuje téma „hodný Rožmberk“ a ladění elegické (ztotožnění osudu rodu s osudem českého království: poslední Rožmberkové jako odpovědní hospodáři umírají a spolu s nimi zakrátko zemře celá epocha české historie, po ní přichází zkáza a zmar). Druhý model je v české literární tradici produktivnější, neovlivnil jej na rozdíl od mnoha jiných syžetových schémat ani zlom v roce 1989: elegický tón je aktualizován v nových dílech i v redicích děl Niny Bonhardové, Ludmily Vaňkové a dalších autorů.

Ve slovenské literatuře lze pozorovat obdobný proces např. v dílech Ladislava Balleka nebo Ivana Habaje věnovaných slovenskému jihu, jehož některé oblasti byly obývány v nedávné historii většinově maďarským etnikem. Ale jisté rozdíly lze pozorovat. Zatímco češství je epicky tematizováno především v souvislosti s historickými postavami a jejich činy (husité, Rožmberkové, Jiří z Poděbrad atd.), slovacita je od počátku národního obrození esteticky zhodnocena primárně nikoli v souvislostech historických (i když nelze v této

souvislosti pominout odkazy na státoprávní mýtus Velké Moravy), nýbrž v symbolické topografii: nezpochybnitelným znakem slovacity jsou Tatry, tedy prostor, jež na rozdíl od značné části českých zemí i dalších území slovenských není zatěžkán přítomností jiného etnika než toho, jež na dané státní území vznáší nárok.

Tento vnitřně dynamizující princip latentní nestability paradigma hranic jako pásma proměny a přechodu je vyvažován toposem hranic jako nezpochybnitelné, nezrušitelné jistoty. Příznačné je, že se nejedná o hranice v rámci středoevropského areálu, nýbrž o hranice na jeho vnějším okraji, jakýsi novodobý *limes romanus* vymezující prostor civilizace vůči barbarství, prostor osvojený, sdílený (byť často problematicky), prostor řádu a kultury vůči prostoru cizímu, často znakově prázdnému, němému, nekultivovanému. Příkladem takto chápaného toposu je román slovenského prozaika žijícího ve Švýcarsku Dušana Šimka *Esterházyho lokaj*.⁴ Zámek Esterháza, obklopený močály a divokým porostem, tento dokonalý výtvar největšího uherského magnáta své doby, předstihující výstavností vídeňské a pařížské paláce, je v Šimkově příběhu poslední výspou kultury, řádu, civilizace. V obraze operního domu, zářícího rozsvícenými okny do barbarské temnoty, která jej stísňuje ze všech stran, ale nedokáže jej přemoci, nelze nevidět symbol majáku na posledním útesu pevniny, hlásícího do nekonečné mořské pustiny, že na tomto místě začíná střežený prostor klidu a bezpečí. Důležitá, nikoli však ústřední postava skladatele Josepha Haydna, jež sloužil u knížete Esterházyho jako kapelník, pak symbolizuje hodnoty, jež jsou předmětem ochrany. Na samém kraji Uher, na březích Nezdiderského jezera, jehož vody jsou hlubinou zapomnění a zmaru, zní Haydnova hudba jako univerzální jazyk řádu a obecně platných hodnot, sdílených stejně v každém místě uvnitř střežených hranic. Šimkova kniha metonymicky odkazuje k Metternichovu výroku, že za vídeňskou Rennweg začíná Asie, a zároveň epicky konkretizuje i časté „historické stížnosti“ maďarských intelektuálních elit na nevděčnost Evropy, jež nedoceňuje úlohu Maďarska, této „země slz“ mezi svě-

⁴ Šimko, Dušan: *Esterházyho lokaj*. Košice: Knižná dielňa Timote 2000.

tem germánským, slovanským a románským, mezi protestantstvím, pravoslavím a islámem, země opuštěné, zrazované, vyděděné, odsouzené k věčné povinnosti bránit hranice Evropy. Jak v této souvislosti nevzpomenout esej Milana Kundery *Únos Západu*, který rámuje obžaloba západní Evropy, netečné k maďarskému povstání roku 1956, neboť to nebyl boj o „jeho“ kulturu, nýbrž o kulturu z jeho pohledu východní. Tato Kunderova obžaloba fatálního nepochopení charakteru střeoevropského centrismu byla jedním z podnětů rozsáhlé diskuse o střední Evropě, jejíž ozvěnu čteme i v Magrisově *Dunaji*. Autorova zmínka o „odstředivé svárlivé pluralitě“⁵ je obecně platná pro střední Evropu a „tři příběhy“, jež jsou významovým těžištěm tohoto příspěvku, jsou toho dokladem.

Protiváhou rozkladných tendencí je jednotící síla, stále znovu se snažící zvládnout chaotickou pluralitu mnohořečí univerzalismem hodnot a idejí – ať už je to v historické paměti střední Evropy univerzalismus rakouský, rakousko-uherský, uherský, československý či univerzalismus Rzeczki pospolité. Žádná z těchto historických sil nedokázala odstředivé tendence překonat, pouze je místy a na čas potlačila. Toto opakované vytváření dočasně platné rovnováhy je tak jedním z dynamizujících faktorů, neboť vždy znovu uvede do pohybu mechanismus partikularizace.

Ve vstupním foyeru vídeňské Volksoper je zasazena pamětní deska s vročením 1898 na paměť padesátého výročí panování císaře Františka Josefa I. a „k uctění německé kultury“. Takto chápaný univerzalismus německé kultury a civilizace, odvolávající se mnoha historickými poukazy na univerzalismus civilizace římské, není ve střeoevropském kontextu ničím výjimečným: výsadní postavení mu zajišťuje jen nebláhá dějinná rekapitulace činů konaných ve jménu Naumannových či Srbikových tezí, obhajujících mesianistické poslání německého národa a povinnost okolních národů přijmout dobrodiní vyššího stupně kultury od etického kodexu až po státní správu. Problematičnost těchto tezí ovšem není dána jen kataklyzmatickou zkušeností 20. století. Na střetávání univerzálního para-

⁵ Magris, Claudio: *Dunaj*. Praha: Odeon 1992, s. 246.

digmatu s realitou střední Evropy poukázala např. diskuse v *Kritickém sborníku* věnovaná charakteru česko-německých vztahů. Časté tvrzení o prospěšnosti německého vlivu na český kulturně-společenský vývoj je zde problematizováno příkladem střetu habsburského absolutismu a české stavovské demokracie, přičemž Habsburky uplatňovaný výkon královské svrchovanosti po nástupu na český trůn byl spíše „byrokratická varianta východních despotií, jež v západním civilizačním okruhu nemá naději na dosažení perspektivní stability“, kdežto Habsburky odmítanou praxi stavovského dualismu obhajovali čeští stavové jako výslovně „západní princip“.⁶ I tento příklad poukazuje na vnitřní zdroje fenoménu, jenž je středoevropské kultuře přiřazován snad nejčastěji – ironie. Ta se rodí v napětí toho, co je zjeveno, a co zatím zůstává skryto, připraveno vyjevit svou tvářnost. Ironie, středoevropská vlastnost téměř neznámá velkým národům, které střední Evropu tísní a jejichž velikost jim brání pochybovat, zatímco středoevropská optika je dvojznačná, vidí to zjevné i to skryté zároveň. Velká středoevropská literatura je velká právě otázkami, znejist'ováním, oscilací mezi možnými koncepty, nedořečeností.

Jestliže Thomas Mann nazýval německý univerzalizmus „zoufale německým“, byl československý univerzalizmus „zoufale český“: nechtěně nacionalistický, v podpoře národní svěbytnosti ostatních národů republiky paternalistický, podporující a omezující zároveň. Primárně šlo o to, počestit nově vytvořený československý prostor nikoli jazykově, nýbrž hodnotově. Jenže střední Evropa je zrádným územím centrismů i periferií zároveň, kde každá metropole je zároveň provincií. To je dáno partikularismem, neexistencí, resp. nerespektováním středu, centra (český nebo slovenský vztah k politickým autoritám, ale i k státní symbolice je toho aktuálním dokladem). Tento rys vyplývá z historické zkušenosti se společensko-politickým systémem, který zde po staletí vládl, a je v logice historického vývoje, že změna nositele univerzality (po habsburské

⁶ Bednář, Miroslav: *Problémy středoevropských tezí Rudolfa Kučery*. In: *Kritický sborník. Revue pro literaturu, umění a filosofii*, 1991, č. 2, s. 43, 44.

monarchii česká státoprávní tradice) aktualizovala jeho konstituivní vlastnosti a učinila systém mnohonárodnostní Československé republiky nestabilním.

Jestliže národní uvědomění pro Čechy přineslo nezbytnost vypořádat se s Německem a němectvím, pro slovenskou společnost to znamenalo vypořádat se nejprve s maďarským a posléze s českým národním fenoménem. Činila tak mnoha rozličnými způsoby – od otevřeného odporu syčeného autonomistickým étosem až po tichou opozici čínorodého českého civilizačního pohybu. Jestliže česká meziválečná próza si aktivně osvojuje prostor nově získané státnosti, slovenská próza zůstává vůči tomuto proudu až na výjimky v opozici a tematizuje vlastní topos jako jistotu v labyrintu světa: pěstuje kult přetrvávání, opakování, zdůrazňovaného odvěkým přírodním koloběhem, v němž tkví věčné kořeny. Jeden z nejoriginálnějších zisků slovenské literatury dvacátého století, meziválečná vlna venkovských románů, stváří mytický svět celistvosti půdy a člověka do ní vrostlého, nehybný středobod vesmíru, který vybuchuje a praská, tiché oko uragánu. Rozměr dějinnosti je suplován rozměrem osudovosti: tento antický model bezčasí odpovídá konceptu národa bez historické minulosti a bez vlastní perspektivy. Jozef Mak a Urbanovi Ráztočané, tiší a neúprosní, stojící si za svým a na svém, brání svou identitu a integritu a vyjadřují tak pasivní rezistenci svého lidu vůči dějinným procesům, které přicházejí a odcházejí, zatímco oni setrvávají.

Česko-slovenské vztahy je třeba vnímat v průsečíku naznačených pohybů a tendencí. Je to vztah s prvky integračními a diferenciacními, ovšem též – jak odpovídá nadstandardním vazbám v řadě uzlových etap existence obou národních společenství – s komplementaritou jako charakteristickou vlastností daného společenství. Je to právě komplementarita, co odlišuje prostor střední Evropy od jiných zón, jež dnes vnímáme nikoli jako „hispanocentrismy“, „frankocentrismy“, ale jako homogenní národněliterární jednotky. Vnitřní pohyby v jejich rámci (autonomistické snahy Katalánců apod.) mohou připomenout fáze, jež si národní společenství ve střední Evropě prožily před delším či kratším časem.

Je tedy smyslem dějinného rytmu střední Evropy instinktivní, sebezáchovný odpor vůči univerzalizmu španělského, britského či francouzského (v logice našich dějin rakousko-uherského nebo říšskoněmeckého) typu? Sledování konkrétních projevů vyvažování napětí mezi řádem a entropií této možnosti nasvědčuje. Nutno dodat, že toto stálé narušování a obnovování řádu prostupuje středo-evropským prostorem, poskytuje mu vnitřní stabilitu a stává se tak jeho kvalitativní vlastností.

